

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ю. С. Ганжуров (Київ)

Преса України другої половини 50-х — початку 60-х рр. як об'єкт кліометричних досліджень у сучасному джерелознавстві

Розкриваються результати застосування кількісних методів дослідження оповідних джерел на прикладах центральної республіканської преси періоду «хрущовської відлиги».

Процес перебудови історичної науки обумовлює пошук нових ефективних методів дослідження, які б давали можливість неупереджено, уникаючи кон'юнктурних коментарів й однобічних політизованих оцінок, висвітлювати минулий досвід суспільства, накреслювати науковий прогноз на майбутнє. Як свідчить практика, одним з таких методів у сучасному джерелознавстві є кліометрія. Цей термін з'явився на видноколі вітчизняної історичної науки порівняно недавно. Він відзеркалює якісно новий етап у розвитку системи застосування кількісних методів дослідження історичних джерел. Поширення цих методів у галузі історичних знань викликано, з одного боку, розвитком математики, сучасної електронно-обчислювальної техніки, а з іншого — внутрішніми законами розвитку самої історичної науки. Суспільствознавці приділяють значну увагу розробці теоретико-методичних питань застосування кількісних методів в історичних дослідженнях¹. Однак, на жаль, коло цих дослідників залишається досить обмеженим. Навіть сьогодні, в умовах «комп'ютерної революції», кліометричні методи не набули належного поширення у вітчизняній історичній науці. А між тим західна історіографія постійно збагачується новими здобутками у цій галузі джерелознавства, що особливо активізувалась у світовій практиці у 70-ті рр. Західні історики, які віддають перевагу кількісним методам, тобто фахівці-квантифікатори, ефективно працюють над зазначеною проблематикою*.

Відомо, що найбільш поширеним й популярним масовим джерелом є преса. В нашій країні вона в останні два десятиліття ширше

¹ Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС.— М., 1989.— 224 с.; Дробижев В. З., Пивоваров Е. И. Массовые источники по истории советского рабочего класса и интеллигенции и количественные методы их анализа // Количеств. методы в совет. и американ. историографии: Материалы совет.-американ. конф-ции в Балтиморе в 1979.— М., 1983.— С. 203—322; Какх Ю. Ю., Ковальченко И. Д. Методологические проблемы применения количественных методов в исторических исследованиях // История СССР.— 1974.— № 5.— С. 89—103; Ковальченко И. Д. О моделировании исторических явлений и процессов // Вопр. истории.— 1978.— № 8.— С. 72—94; Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования.— М., 1987.— С. 439; Математические методы в исторических исследованиях.— М., 1972.— 234 с.; Хвостова К. В. Современные теоретические проблемы информационно-количественного подхода в исторической науке // Новая и новейшая история.— 1987.— № 6.— С. 44—45; та ін.

* За кордоном існують національні і міжнародні центри, що координують діяльність істориків-квантифікаторів: Комітет по кількісних результатах Американської історичної асоціації та Міжуніверситетський консорціум політичних і соціальних досліджень при Мічиганському університеті у США, VI Секція Вищої школи практичних досліджень у Франції, Комісія по застосуванню кількісних методів і соціальних досліджень у Німеччині, Центр вивчення документів за допомогою ЕОМ у Бельгії та ін.

аналізувалася як історичне джерело. Використання радянськими істориками матеріалів преси як однієї з найбільш поширених інформаційних баз обумовило пошук ефективних джерелознавчих методів дослідження періодики. В результаті галузева історіографія за порівняно невеликий відрізок часу поповнилася відповідними науковими виданнями².

Увага істориків до публіцистики як масового джерела викликана передусім типологічно-інформаційними особливостями преси. Адже процес еволюції нашого суспільства в різних історичних умовах відобразився не лише в документах, а й в оповідних джерелах, зокрема в газетах. Періодику особливим видом джерел роблять специфічні інформаційні матеріали — публіцистичні жанри. Фахівцями підраховано: більша половина газетної площі належить відомостям з виробничого, громадського і культурного життя³. Такий значний інформаційний обсяг дає можливість історикам глибоко вивчати проблему у певних хронологічних межах. Автором даної публікації ці межі визначені як період «хрущовської відлиги», тобто час з 1956 р. до 1964 р. На жаль, в радянській історіографії цей період не дістав належного висвітлення, а діяльність тогочасного керівництва старанними зусиллями брєжнєвських літописців була однозначно та незаперечно визначена як «прояви суб'єктивізму та волюнтаризму». Природно, вагомі підстави для таких оцінок давала суперечлива діяльність як центрального, так й республіканського керівництва. Вбачається також перебільшенням твердження про те, що в той час було «зроблено спроби зламати командно-бюрократичні методи управління, що утвердилися в 30—40-х роках»⁴. Адже факти свідчать: М. С. Хрущов, його найближче оточення залишилися зрештою слухняними дітьми тієї тоталітарної системи, що їх породила, а процеси демократизації, які мали місце в той час, навряд чи варто ідеалізувати. Ця думка певною мірою простежується в науковій літературі⁵, присвяченій діяльності М. С. Хрущова, а також у значних за обсягом історико-політичних працях, виданих у роки перебудови⁶.

Вивчаючи галузеву літературу з цього питання, не можна однак не помітити, що опрацювання істориками відповідних джерел має здебільшого тенденційний характер, тобто використовується лише те, що доводить авторську позицію, служить їй на користь. Інформаційно-оціночна обмеженість суто описових методів помітно простежується й в таких серйозних напрямках дослідження процесу демократизації суспільно-політичного життя республіки після ХХ з'їзду КПРС, як критика культу особи Сталіна, підвищення творчої активності мас,

² Массовые источники по истории советского рабочего класса.— М., 1982.— С. 150; Дмитренко М. Ф. Большевицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело.— К., 1967.— 176 с.; Источниковедческий анализ периодической печати (1917—1925 гг.).— Днепропетровск, 1978.— 84 с.; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970).— К., 1972.— 204 с.; К вопросу о периодической печати как источнике по истории Великой Октябрьской социалистической революции на местах (октябрь 1917 г.— февраль 1918 г.) // Проблемы источниковедения.— М., 1963.— Т. VI.— С. 46—66; Федотова М. А. Методика анализа газетных публикаций, посвященных всенародному обсуждению проекта новой Конституции // Источниковедение истории советского общества.— М., 1982.— С. 195—223; та ін.

³ Варшавчик М. А. Указ. соч.— С. 185.

⁴ Горбачов М. С. Жовтень і перебудова: революція продовжується.— К., 1987.— С. 27.

⁵ Бурацкий Ф. Хрущев. Штрихи к политическому портрету // Новое мышление.— М., 1989.— С. 276—299; Медведев Р. Н. С. Хрущев. Год 1957 — укрепление позиций // Страницы истории КПСС.— М., 1989.— С. 636—640; Медведев Р. Н. С. Хрущев. Год 1964-й — неожиданное смещение // Там же.— С. 641—649; Никита Сергеевич Хрущев. Страницы политической биографии.— М., 1989.— 367 с. та ін.

⁶ Баткин Л. Возобновление истории // Иного не дано.— М., 1988.— С. 154—170; Гефтер М. От анти-Сталина к не-Сталину: пройденный путь // Осмыслить культ Сталина.— М., 1989.— С. 497—518 та ін.

відновлення соціальної справедливості, розвиток самостійності союзних республік тощо. За таких умов стають очевидними недостатність, методична недосконалість суто описових, традиційних методів дослідження преси як оповідного джерела. Це обумовлює потребу у використанні кліометричної методики, тобто кількісного аналізу. Він передбачає формування системи кількісних характеристик явищ, що вивчаються, які в результаті математичної обробки дають нову інформацію про них й таким чином розширюють основу «сутнісно-змістовного аналізу цих явищ й процесів»⁷.

Виходячи з цього, нами розроблена відповідна категоріальна схема, що охоплювала основні тенденції політичного життя республіки, те, що було характерним для пошуку нових шляхів перебудови суспільства у другій половині 50-х — на початку 60-х рр. Отже, об'єктом кліометричних досліджень стали основні ознаки «хрущовської відлиги», а саме: подолання наслідків культу особи Сталіна; процеси внутріпартійного життя; спроби відновлення соціальної справедливості; перебудова управління промисловістю й будівництвом, підвищення творчої активності мас, громадські засади. Квантифікаторне дослідження передбачає аналіз цих понять у категоріальній мережі. Основний зміст роботи полягає у підрахунках наявності відповідних символів-інформантів у газетних текстах, котрі можуть здійснюватися як для з'ясування їх частоти, так й для обчислення у формалізованих одиницях газетної площі, яку вони займають. При цьому враховується співвідношення цих матеріалів, їх питома вага у загальній площі газет та їхній взаємозв'язок у тематичних рубриках⁸.

У систематизованому вигляді вихідні дані для відповідних розрахунків на ЕОМ матеріалізуються на спеціальних облікових картках за порядковими номерами-прографками: 1 — назва газети, 2 — дата видання, 3 — блок, 4 — категорія, 5 — інформаційний обсяг, 6 — фізичний обсяг, 7 — жанр публікації, 8 — автор.

Представлена схема містить основні показники, за якими здійснювалося кліометричне дослідження матеріалів республіканської преси 1956—1964 рр. як оповідного джерела. У прографці «зміст» за порядковими номерами «3» і «4» кодується власне ревалентна (конкретна) інформація, що представлена визначеними символами-інформантами. В іншій прографці «обсяг» за порядковими номерами «4» та «5» фізичний обсяг рахується за одиницями виміру (часто у кв. см.), а інформаційний — за кількістю символів-інформантів. Запропонована облікова картка віддзеркалює типологічні характеристики однієї публікації. При аналізі матеріалів, скажімо, окремої газети за період 1956—1964 рр. дослідник заповнює кілька сотень таких карток — у залежності від кількості обраних символів-інформантів. Ясно, що такий масив формалізованої інформації може бути опрацьований лише за допомогою електронно-обчислювальної техніки. Методика здійснення кліометричного дослідження детально висвітлюється в спеціальній літературі⁹. Ми аж ніяк не абсолютизуємо суто кількісні методи дослідження матеріалів преси, а навпаки — прагнемо до застосування комбінаторних прийомів, які передбачають використання такого ефективного методу, як контент-аналіз**. Його сутність полягає у науко-

⁷ Количественные методы в зарубежной исторической науке.— М., 1988.— С. 12.

⁸ Докладніше див.: Варшавчик М. А. Указ. соч.— С. 113—122.

⁹ Ковальченко И. Д. Применение количественных методов и ЭВМ в исторических исследованиях // Вопр. истории.— 1984.— № 9.— С. 61—73; Математические методы в исторических исследованиях.— М., 1972.— 234 с.; Селунская Н. Б. Проблемы изучения массовых исторических источников в современной американской историографии // История СССР.— 1975.— № 1.— С. 201—207; Славко Т. И. Применение математики при изучении массовых исторических источников // Вопр. истории.— 1978.— № 6.— С. 73—83; Славко Т. И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях.— М., 1981.— 158 с.; та ін.

** До речі, цей метод часто застосовується політиками у боротьбі за владу.

вій інтерпретації результатів формалізованого кількісного аналізу з метою наступного визначення якісних ознак.

Обмежений обсяг публікації не дозволяє залучити до джерелознавчого аналізу широкий масив преси республіки того періоду, що містить відповідну інформацію. Однак, на нашу думку, центральна республіканська періодика, зокрема газети «Радянська Україна» і «Правда України», достатньо мірою відображають ті процеси, що відбувалися в суспільстві у зазначений період.

Матеріали преси, що досліджуються як масові джерела, можна поділити на дві умовні групи:

— публікації, які розкривають паростки демократизації політичного життя республіки, відновлення соціальної справедливості та історичної правди;

— матеріали, що висвітлюють перебудову адміністративно-господарського механізму республіки.

Серед першої групи джерел помітне місце належить публікаціям антисталінського спрямування. Саме вони значною мірою відображають процеси переосмислення історичного досвіду. Вельми характерною у цьому плані вбачається стаття М. Стручєбнікової та А. Савокіна¹⁰. Практично це одна з перших змістовних публікацій, в якій зроблено спробу зламати догматичні стереотипи сталінської епохи. Досить стримано, але достатньо однозначно дається оцінка помилковій позиції Сталіна, який припускав можливість укладення миру урядом буржуазії напередодні Великого Жовтня. З огляду на тогочасний склад Президії ЦК КПРС можна зрозуміти й витоки тенденційно-позитивної оцінки авторами діяльності В. М. Молотова у березні 1917 р. Важливо зазначити, що в переважній більшості публікацій досліджуваного періоду з питань теорії і практики соціалізму антисталінські аспекти окреслюються досить виразно. Заслужують на увагу статті, де підкреслюється, що сталінська теорія «зростання класової боротьби» стала теоретичним обґрунтуванням найгрубіших порушень соціалістичної законності і масових репресій¹¹. Характерно, що антисталінська спрямованість властива не лише теоретичним статтям, а й галузевим, фаховим матеріалам, присвяченим питанням розвитку промисловості, виробництва тощо. У пресі поступово поширювалася думка, що «він (культ особи. — Авт.) гальмував розвиток ініціативи та активності, вів до применшення ролі... народних мас, завдав великої шкоди справі»¹². Автори публікацій дедалі сміливіше починають звинувачувати Сталіна у «серйозних помилках у керівництві сільським господарством, у військових справах і в галузі зовнішньої політики»¹³. Загалом, за нашими підрахунками, у 1956—1964 рр. у центральній республіканській пресі вміщено понад 200 статей, кореспонденцій, заміток антисталінського спрямування.

Однак відразу зауважимо: оцінки цих публікацій зроблені на підставі співвідношення у газетному тексті символів-інформантів, які, з одного боку — засуджують культ особи та його наслідки, а з іншо-

Навіть за порівняно невеликий відрізок часу в нашій історії зустрічаються випадки використання кількісного методу аналізу джерел. Наприклад, М. А. Суслов, виступаючи на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС, відзначив, що «за 1963 р. у центральних газетах 120 разів публікувався портрет Хрущова, а за 9 місяців 1964 р. — 140 разів. Тим часом навіть портрети Сталіна друкувалися 10—15 разів на рік» (Сторінки історії КПРС. — К., 1990. — С. 609). На більш високому рівні відповідний аналіз джерел із визначенням символів-інформантів був зроблений з метою політичної дискредитації претендента на посаду Президента РРСФР Б. М. Єльцина (Лаврін Б., Мутагіров Д., Староверов В. Предсказуем в непредсказуемости // Правда. — 1991. — 10 июня).

¹⁰ Рад. Україна. — 1956. — 30 жовт.

¹¹ Там же. — 1956. — 18 груд.

¹² Там же. — 1957. — 6 апр.

¹³ Там же. — 19 июля.

го — підкреслюють «заслуги» Й. В. Сталіна. Для визначення їхньої питомої ваги у кожній окремій публікації ми скористалися методом якісного аналізу, тобто застосували прийом «експертних оцінок»¹⁴. Факти свідчать: кількість позитивних суджень на зразок твердження, що «життя Сталіна, незважаючи, на зроблені ним в останній період серйозні помилки, є життям великого революціонера марксиста-ленінця»¹⁵, переважають у 38% публікацій, у яких згадується про нього. Таке співвідношення негативного й позитивного у висвітленні зазначеної проблематики в цілому характерне для республіканської преси періоду 1956—1961 рр. Після XXII з'їзду КПРС ситуація змінюється, і критика культу особи виходить на якісно новий рівень. Її сутність полягає не лише в тому, що було зроблено крок, який перекреслював можливу реставрацію сталінізму в його людожерських формах. Важливо й те, що у постанові XXII з'їзду партії «Про мавзолей Леніна» вперше з'явилося нове, більш вагоме поняття — «період культу особи». Після цього почалася нова атака на сталінізм. У відповідних публікаціях вже не згадувалося про позитивний внесок Сталіна у розвиток марксистсько-ленінського вчення. Критиці піддавався не лише «останній період діяльності Сталіна», а й навіть його дожовтневе минуле. Досить показовим у цьому плані вбачається висвітлення участі Сталіна у роботі VI з'їзду РСДРП. Так, у статті І. Флеровського «Історичний з'їзд», яка була надрукована в «Правді України» 6 серпня 1957 р. під рубрикою «Літопис великих днів», переважає стримана оцінка діяльності Сталіна. Автором підкреслювалося лише, що в основу доповіді останнього був покладений ленінський аналіз ситуації. Зовсім іншу тональність щодо участі Сталіна у роботі VI з'їзду РСДРП містить стаття І. Петрова «Перемога ленінської стратегії і тактики», що з'явилася на сторінках «Радянської України» через п'ять років після опублікування спогадів І. Флеровського. І. Петров піддав гострій критиці усталені схеми короткокурсівської історії ВКП(б) щодо дожовтневого періоду, коли «всупереч історичній правді, по суті, твердилось, що обґрунтування курсу більшовиків на підготовку збройного повстання належить Сталіну, що нібито ним були поставлені корінні питання тактики партії... Ігнорувалась роль В. І. Леніна у виробленні нової тактики після липневих подій і всіляко вип'ячувалася роль Сталіна»¹⁶. На відміну від публікацій антисталінського спрямування другої половини 50-х рр., матеріали, що з'явилися у пресі після XXII з'їзду КПРС, були більш критичними як за формулюванням, так і за глибиною тематичних узагальнень.

У липні 1957 р. після публікації відомої постанови ЦК КПРС «Про антипартійну групу Маленкова Г. М., Кагановича Л. М., Молотова В. М.»¹⁷ тематика республіканської преси поповнилася новими матеріалами відповідного змісту. Друкувалися вони під різними рубриками, але оцінка «розкольницької антипартійної групи» була однозначною. Авторами таких публікацій переважно виступали партійні функціонери, в основному секретарі обкомів, а також секретарі ЦК Компартій союзних республік. Щоправда, ці публікації не присвячувалися виключно тавруванню «антипартійної групи», але разом з тим не можна не звернути увагу на загострення, «персоніфікацію» критики, що після XXII з'їзду набула відчутної сили, коли, скажімо, у республіканській пресі вже проводилася така думка: «Молотов вихвалявся тим, що він ідейний ленінець, але який він ленінець, коли безпосередньо брав участь у репресіях проти відданих партії кадрів. Або взя-

¹⁴ Варшавчик М. А. Указ. соч.— С. 120.

¹⁵ Правда України.— 1957.— 1 янв.

¹⁶ Рад. Україна.— 1962.— 8 серп.

¹⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981.— Т. 7.— С. 257—262.

ти Кагановича. Всі пам'ятають, які страхітливі злочини чинив він на Україні»¹⁸.

До матеріалів, автори яких вважали за потрібне згадати у відповідному критичному ракурсі про «антипартійну групу», певною мірою за схожістю звинувачень й розгромних оцінок можна віднести й невелику за кількісними показниками, однак досить помітну за критичною насиченістю, просякнуту сумнозвісною практикою «навішування ярликів», групу матеріалів про діяльність Г. К. Жукова.

Водночас поряд з викривальними публікаціями у досліджуваний період помітно зростає кількість матеріалів про роль В. І. Леніна в революції, наступних перетвореннях в країні. Особливо багато відповідної інформації припадає на кінець 1959 р.—початок 1960 р., коли активізувалася підготовка до святкування 90-річчя від дня його народження. Під тематичними рубриками «Ленінським шляхом» вміщувалися відповідні матеріали, що часто займали 15—20% усієї газетної площі. Доповнювали цю тематику й відповідні ілюстрації: фотографії пам'ятників вождю, що споруджувались тоді у містах й селах України у великій кількості, графічні звіти з виставок художників тощо. За нашими підрахунками, у 1956—1964 рр. у центральній республіканській пресі було вміщено понад 700 кореспонденцій відповідного змісту.

Однак за цими кількісними показниками, на нашу думку, стоїть не лише прагнення до звичного обоження вождя.

В умовах боротьби з «культу особи» абсолютизація ролі В. І. Леніна стала в той час єдиною можливістю заповнити, образно кажучи, той ідеологічний вакуум, що утворився після падіння сталінської ікони — адже повернути історії імена найактивніших співавторів жовтневого перевороту — Бухаріна, Рикова, Зінов'єва, Каменева та інших М. С. Хрущов так і не наважився. Щоправда, на сторінках тогочасної республіканської преси частіше стали з'являтися спогади ветеранів партії, нариси про таких відомих державних і партійних діячів, як Г. К. Орджонікідзе, С. М. Кіров, уміщувалися спогади старих більшовиків С. І. Гопнер, Г. І. Петровського та інших активних учасників революційного руху. Під рубрикою «Літопис великих днів» друкувалися статті історико-партійного характеру, авторами яких в основному виступали науковці. Помітно відбилося у тогочасній пресі відзначення 100-річчя від дня народження Плеханова. До речі, для багатьох публікацій зазначеної тематики характерна персоналізація описуваних революційних подій, зважена оцінка особистого внеску конкретного діяча в революційну справу. В процесі реабілітації репресованих партійних працівників у пресі з'являються прізвища А. Бубнова, Я. Гамарника, С. Косіора, П. Постишева та ін. Ця група матеріалів логічно впливала з тогочасної перебудови роботи правоохоронних органів, про що також інформувалося в пресі. В зв'язку з цим важливо підкреслити, що питання відновлення соціальної справедливості певною мірою обумовили виникнення на сторінках республіканських газет матеріалів, які віддзеркалили спроби тодішнього керівництва дещо обмежити привілеї номенклатурних працівників. Відомо, що наприкінці 50-х років цими питаннями займалася спеціальна комісія ЦК на чолі з другим секретарем ЦК КПРС О. І. Кириченком, яка «обговорювала, ...уточнювала, але... нічого не вирішувала»¹⁹. Нерішучість, поверховість й безсистемність у розв'язанні цього складного, але важливого питання відповідним чином відбилися у пресі другої половини 50-х — початку 60-х років. Аналіз свідчить, що публікації, у яких порушувалися, часто побіжно, ці проблеми, були поодинокими. З'являлися вони переважно у контексті теми відновлення ленінських норм внутріпартій-

¹⁸ Рад. Україна.— 1961.— 10 лист.

¹⁹ Хрущев С. Н. Пенсионер союзного значення.— М., 1991.— С. 22.

ного життя. Скажімо, коли М. С. Хрущов почав кампанію по скороченню парку персональних машин, автори деяких статей почали вдаватися до порівняння рівня життя партійців зі скромним побутом В. І. Леніна, який «мав один автомобіль»²⁰. Опір, що його чинила номенклатура скороченню персонального транспорту, був темою спеціальних фейлетонів. Показовим у цьому плані вбачається матеріал під іронічною назвою «Злазь — приїхали!». У ньому автор слушно зазначає, що «свого часу цих самих персональних машин розвелось безліч... Нині на вулицях столиці часто можна побачити оригінальні ваговози, так звані пікапи, явно перероблені з легкових автомашин марки «Победа» чи «Москвич». Придивіться до них: це втілення могутньої конструкторської думки, що породжена спрагою персональної машини. Легкову можуть відняти. Тому її і перетворюють в пікап для перевезення малих вантажів»²¹.

Певною мірою відображено у пресі того часу й процес звільнення адміністративних будинків, у тому числі й приміщень КПУ, під житло. Під характерними рубриками «Потісніться, товариші!», «Житлову площу під квартири, а не під кабінети», «В будинки, де були установи» тощо вміщувалися фейлетони, кореспонденції, замітки відповідного змісту. Однак, незважаючи на гостру спрямованість цих публікацій, їх кількість була невисокою. Також «білою плямою» у масиві публікацій як масових джерел залишилося висвітлення важливого статутного положення, закріпленого XXII з'їздом КПРС,— про необхідність оновлення складу партійних органів і визначення терміну перебування на керівних посадах²². І безперечно, у тогочасній пресі одностайно схвалювалися усі ініціативи вищого партійного керівництва. Навіть помилковий, як згодом з'ясувалося, поділ партійних комітетів за галузевим принципом на листопадовому (1962 р.) пленумі ЦК КПРС вписали в актив «славного десятиріччя», а згаданий поділ розцінювався як «важливий захід у поліпшенні керівництва... господарством»²³.

Отже, кількісні дослідження першої групи джерел, визначеної нами на початку статті, дають змогу систематизувати їх за принципом їхньої інформаційної насиченості та за фізичними показниками по відношенню до загальної площі газет. Відповідні розрахунки на ЕОМ дають можливість зробити висновок про те, що питома вага обсягів публікацій в загальній площі газет й середньостатистична насиченість символами-інформантами однієї публікації з питань критики культу особи Сталіна й подолання опору його послідовників становили у 1956—1959 рр. 19% (3), 1959—1961 р.— 21% (2), 1961—1964 рр.— 28% (5). Отже, як бачимо, антисталінська тональність в газетних джерелах простежується досить чітко. Ця тенденція також характерна й для інших категорій досліджень першої групи матеріалів, що аналізуються.

Другу групу джерел становлять публікації, присвячені питанням перебудови управління промисловістю й будівництвом, підвищенню господарської самостійності республік, трудової ініціативи населення України. Аналіз матеріалів газетної періодики досліджуваного періоду свідчить, що питання вдосконалення, перебудови адміністративно-господарського механізму в країні перебували в центрі уваги преси. Особливо активізувалася ця робота після лютневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС, на якому М. С. Хрущов виголосив тези доповіді «Продальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом», де передбачалася перебудова господарських ланок на основі економічних районів (раднаргоспів). Відразу ж у газетах з'яви-

²⁰ Правда України.— 1956.— 13 марта.

²¹ Там же.— 1957.— 14 янв.

²² Матеріали XXII з'їзду КПРС.— К., 1962.— С. 412.

²³ Рад. Україна.— 1963.— 3 верес.

велика кількість матеріалів під рубриками «Обговорюємо тези М. С. Хрущова», «Зробити керівництво більш кваліфікованим». У розділі «Огляд преси» друкувалися добірки матеріалів, пропозицій під красномовними заголовками «Як краще здійснити перебудову», «Поліпшити планування», «Скорочувати адміністративно-управлінський апарат» тощо. Важливо зазначити, що у цьому масиві джерел помітне місце належить публікаціям критичного спрямування, в яких основна увага приділялась викриттю тяганини, бюрократизму. Робота щодо скорочення кількості відомств та впорядкування штатів відбилася на сторінках тогочасної преси. Причому висвітлювалися ці питання у різних за жанрами матеріалах — від замітки, у якій, наприклад, повідомлялося про припинення діяльності тресту матеріально-технічної промисловості УРСР²⁴, до аналітичної статті на зразок, скажімо, публікації «Поліпшувати та здешевлювати управлінський апарат»²⁵, де авторами порушувалися важливі питання скорочення кількості чиновників. До речі, проблема «наведення порядку» в галузевих відомствах була однією з провідних тем газет протягом усього досліджуваного періоду. Чимало публікацій з'явилося у вигляді фейлетонів, у яких досить відверто описувалися різного роду службові зловживання. Характерним у цьому зв'язку є матеріал під назвою «Ви нічого не бачили, ви нічого не чули...». Автори цього фейлетону вустах ревізора ставлять чиновникам від культури відповідні запитання: «Чому це квитки з першого по четвертий ряди ви даруєте різним завмагам, директорам баз? А за які подвиги ви випикуєте собі на щоквартальну премію місячні оклади? А хто ганяє машини на будівельні роботи, які веде ваш рідний батько, і на рибалку?»²⁶. Загалом на сторінках центральної республіканської преси було уміщено у 1956—1964 рр. понад 300 матеріалів критичного спрямування, присвячених питанням поліпшення роботи міністерств.

Цей масив джерел тематично доповнює низку публікацій, у котрих коментувались шляхи реалізації «Закону про дальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом»²⁷. Після створення на Україні економічних районів у пресі почали друкуватися аналітичні статті голів раднаргоспів, які в основному вміщувалися у розділі «В економічних районах України». В цих публікаціях чітко простежується тенденція до обґрунтування децентралізації керівництва промисловістю. Пошуки ефективних шляхів удосконалення виробництва, процеси демократизації управління підприємствами відбулися у тематичних добірках під рубриками «Твердо додержуватися ленінських принципів керівництва господарством», «Шляхи демократизації держуправління», «Як краще здійснити перебудову» тощо. Вже у першій половині 1956 р., як зазначалося у статті «Демократичний централізм в управлінні промисловістю», «у відання союзних республік передано 3,5 тис. підприємств. Якщо два роки тому питома вага продукції республіканської промисловості у загальному обсязі промислової продукції країни становила 30%, то нині підвищиться до 60—70%»²⁸. Важливо зазначити, що настрої децентралізації, підвищення самостійності виробництва, розкріпачення творчої думки були властиві передусім авторам кореспонденцій, в яких змальовувався стан справ на місцях. Популярною трибуною, що узагальнювала виступи у пресі робітників, селян, службовців, стала рубрика «Думки і пропозиції наших читачів». Інформацію про трудові почини, результати роботи раціоналізаторів та винахідників уміщувались під заголовками «Справа у підтримці всіх паростків нового», «Передовому досвіду — широку дорогу!», «Розповідають раціоналізатори» тощо. За на-

²⁴ Правда України.— 1958.— 10 янв.

²⁵ Там же.— 1956.— 12 люня.

²⁶ Рад. Україна.— 1963.— 11 серп.

²⁷ Там же.— 1957.— 11 трав.

²⁸ Правда України.— 1956.— 22 авг.

шими підрахунками, у досліджуваній період публікації у вигляді листів трудящих, стислих повідомлень з місць становлять до 60% від загальної кількості матеріалів, присвячених питанням підвищення продуктивності праці, вдосконалення виробництва.

Помітне місце у масиві зазначеної групи джерел належить тогочасним публікаціям, які розкривали життя трудових колективів, зміст виробничих нарад, зборів робітників. Причому, що характерно, у цих матеріалах містилося чимало зауважень на адресу відповідних міністерств й відомств, які через бюрократичну тяганину гальмували втілення у життя пропозицій виробників. Невдоволення діяльністю галузевих, управлінських структур певною мірою обумовлювали виникнення гострих публікацій типу «Читачі пропонують упорядкувати адміністративний апарат», «Скорочувати адміністративно-управлінський апарат», «Зламати опір бюрократів-чиновників» та ін.

Іх зміст полягав, зокрема, у визначенні меж доцільності та складу управлінських ланок. Скажімо, у фейлетоні «Ау» дотепно зазначалося, що «адміністративно-управлінський апарат замінюють одним словом «ау». На новій базі «Головхімзбуту» налічувалося десять чоловік управлінців. Робітників, які безпосередньо фасували реактиви, було лише двоє. Отак двоє працюють, а десять «аукають»²⁹. Факти свідчать, що ця тема залишалася актуальною протягом усього досліджуваного періоду. Причому пояснюється такий інформаційний стан не лише злободенністю проблеми, а й тим, що вона залишилася в принципі нерозв'язаною. Навіть у 60-х рр. преса з гіркотою констатувала наявність цього питання, наприклад, у такій сатиричній формі: «Недавно у Головхімзавтогрансі стався страшний переполюх. У коридорах раз у раз лунали голоси співробітників:

— Ви чули? Скорочують...». Однак невдовзі з'ясувалося, що в «колишньому» главку було 134 співробітники. Тепер їх стало 205»³⁰. За нашими підрахунками, публікації критичного спрямування у тогочасній республіканській пресі становлять до 20% від газетної площі, яку займають матеріали, присвячені питанням перебудови органів управління промисловістю й будівництвом.

Велику групу публікацій, різноманітних як за жанрами, так й за авторським представництвом, становлять матеріали, присвячені проблемі соціального та економічного розвитку села. Поштовхом до розкриття питань колгоспно-радгоспного будівництва стало відповідне рішення про реорганізацію МТС у РТС у лютому 1958 р. У оглядах організаційних заходів на місцях під загальною назвою «З досвіду сільських Рад» створення РТС розцінювалося як важлива складова багатопланової роботи по укрупненню колгоспів і зміцненню радгоспів. За період з 1956—1964 рр. публікації на сільськогосподарську тематику становили у центральній республіканській періодиці до 25—30% від загальної газетної площі. Помітне місце в інформаційному масиві джерел другої групи займали публікації, присвячені науково-технічному прогресу. Вони охоплювали усі галузі виробництва. Авторами таких матеріалів виступали представники різних професій: науковці, службовці, робітники, колгоспники, господарські керівники, радянські працівники та партфункціонери. Помітна жанрова різноманітність у висвітленні цієї проблематики свідчить про певне ставлення засобів масової інформації до питань науково-технічного прогресу. Аналіз типологічних особливостей жанрів та їхній взаємозв'язок з авторським представництвом свідчить про те, що в переважній більшості авторами статей виступали науковці й керівні працівники, а робітники обмежувалися замітками, кореспонденціями, листами. Проте з точки зору інформаційної доступності й конкретності ефективнішими

²⁹ Там же.— 1957.— 17 люля.

³⁰ Рад. Україна.— 1963.— 12 верес.

вбачаються саме матеріали малих форм. У тогочасній пресі, особливо наприкінці 50-х років, також чимало матеріалів належали перу фахівців інститутів гірничої справи, будівельних матеріалів, теплоенергетики, геологічних наук, мінеральної сировини тощо. Проте за фаховою термінологією вони більшою мірою відповідали вимогам наукових видань, ніж газет, розрахованих на масового читача.

Безперечно, що в колосальній за своїм обсягом роботі по перебудові господарського механізму країни були суттєві недоліки. Про них, до речі, охоче писали у застійні роки як науковці, так й публіцисти. Разом з тим не можна не визнати того факту, що саме у зазначений період були «розширені права республіканських і обласних органів влади і управління, підприємств, колгоспів і радгоспів»³¹.

У систематизованому вигляді кількісні показники кліометричного дослідження зазначеної вище другої групи джерел були розглянуті в динаміці за відповідними хронологічними періодами. Так, наприклад, питома вага обсягів публікацій в загальній площі газет, присвячених проблемі реорганізації органів управління, у 1956—1959 рр. становила 28% (середньостатистична насиченість символами-інформантами однієї публікації дорівнювала 5 одиниць), у 1959—1961 рр.— 24% (символів-інформантів — 7), у 1961—1964 рр.— 31% (4). Щодо такої важливої категорії, як підвищення творчої ініціативи трудящих, то тут, як свідчать розрахунки, спостерігається деякий регрес відповідно до зазначених хронологічних меж і показників: 27% (5), 22% (6), 19% (4).

Систематизований виклад результатів кількісних досліджень газетних публікацій у зазначений період як в першій, так і в другій групі джерел у вигляді формалізованих одиниць виміру дозволяє зробити деякі, на наш погляд, важливі висновки щодо визначення якісного рівня висвітлення у тогочасній республіканській пресі соціально-політичного й виробничо-економічного розвитку України.

По-перше, незважаючи на певну суперечливість й непослідовність, преса республіки зробила помітний вклад у процес подолання наслідків культу особи, відновлення демократичних принципів політичного життя суспільства. По-друге, газетна публіцистика України не лише стимулювала, а й всіляко спрямовувала трудову ініціативу, творчий потенціал людей, залучаючи їх до співробітництва у засобах масової інформації. По-третє, республіканська преса навіть за умов контролю з боку партійних органів сама виступала прискорювачем перебудови у різних сферах суспільного життя, впливаючи, з одного боку, на громадську думку, а з іншого — сприяючи пропаганді нових ідей.

Разом з тим було б наївним переоцінювати конструктивну роль преси в процесі еволюції політичної системи нашого суспільства. Адже в принципі тоталітарний режим й в роки «відлиги» зберіг свої позиції, підпорядковуючи усі державні структури. Звичайно, що в тих умовах і республіканська преса залишалась слухняним знаряддям партійно-державного апарату. Проте саме завдяки роботі республіканської преси люди, які вижили в умовах сталінізму, пронесли щиру віру в торжество соціальної справедливості з тим, щоб збагатити своїм досвідом інтелектуальний потенціал нашого суспільства.

Одержано 13.09.91.

Раскрываются результаты применения количественных методов исследования повествовательных источников на примерах центральной республиканской прессы периода «хрущевской оттепели».

³¹ Бурлацкий Ф. М. Развитие социалистической демократии, укрепление и отмирание государства // Демократия и коммунизм.— М., 1962.— С. 223.